

DONÁTH FERENC

Nagy Imre 1956. november 4-i rádiószózata és a Genfi Egyezmények

Nagy Imre november 4-i beszédéről helytelen, de széles körben elterjedt, lesújtó vélemény alakult ki. A vélekedés a „megszökött miniszterelnökről és kormányról”, „mely éppen úgy nem volt a helyén, mint ahogy a csapatok nem álltak harcban” az ifjabb generációk forradalomra vonatkozó tudásába beépült, és meghamisítja a forradalom emléken túl az abból levonható következtetéseket. A Genfi Egyezmények annak ellenére hiányoznak az '56-os forradalom és a november 4-i rádiószózat történeti értékeléséből,¹ hogy az első Nagy Imre-kormány idején, 1954. augusztus 3-án ratifikálta Magyarország a háborús sérültek, hadifoglyok, és érintett polgári lakosság védelméről rendelkező, 1949-es egyezményeket, amelyeket az 1954. évi 32. törvényerejű rendeletben kihirdettek, majd 1955. február 3-án hatályba léptek Magyarországon.

Álláspontom röviden az, hogy 1956. november 4-én 5 óra 20 perckor a Szabad Kossuth Rádióban a hadiállapotot jelentette be Nagy Imre, ami feltétele volt annak, hogy a Genfi Egyezmények a jog eszközeivel védjék a legyőzötteket a győztesektől. A továbbiakban azt igazolom, hogy 1956. november 4-én szovjet–magyar háború folyt, a Genfi Egyezmények konzekvenciájával járó hadiállapot Nagy Imre rádiószózatra vonatkozó szándékától függetlenül fennállt, és a kormányfő kizárólag az elmeneküléssel biztosíthatta „pro jure” az állampolgárok jogainak védelmét.²

¹ Az 1956-os Forradalom Története Dokumentációs és Kutatóintézet által kiadott *1956 kézikönyve* első, kronológiát tartalmazó kötete, egyáltalán nem említi a Genfi Egyezményeket sem 1949, sem 1954, sem 1955 kronológiájában, és nem kerül elő 1956 kapcsán sem.

² Az ország lakosságának (beleértve a katonákat, sebesülteket, a harci cselekményekben résztvevőket stb.) a védelmét, ha nem is szó szerint, az alkotmány írta elő a minisztertanács számára – amely ekkor egyedül működő államhatalmi szerv volt. Nem hatásköri helyettesítésről van szó a háborús viszony kinyilvánítása-

A hadiállapot bejelentését értették a beszéden már 1956-ban Király Béla, Kéthly Anna, Kovács Imre, akik ezt az emigrációban ki is mondták. „A november 4-i második orosz intervenció nyílt háború volt Magyarország ellen. A háborús állapotot Nagy Imre miniszterelnök jelentette be a rádióban 5 óra 20 perckor.”³

A rendszerváltást követően a sortűzpercek kapcsán az Alkotmánybíróság és a Legfelsőbb Bíróság iránymutatása szerint a bírói álláspont is a hadiállapotot és a Genfi Egyezmények hatályosságát fogadta el az 1956. november 4–15. közötti időszakra vonatkozólag.

A történészek közül azonban kizárólag Ripp Zoltán az egyetlen, aki a november 4-i beszédet jogi értelemben értékelte.

Fikciónak tűnhet az Alkotmány normáihoz mérni a posztsztálinista diktatúrát kiszolgáló államhatalmi szervek működését, olyannak, mintha elvonatkoztatnánk a pártiktatúrától.⁴ Hasonlóan elvontnak látszhat a nemzetközi szerződések jelentőségét kutatni az elvtelenül, csupán a túlerővel számoló szovjet politika vonatkozásában. Mégis meg kell tennünk ezt a feleslegesnek tűnő erőfeszítést ahhoz, hogy az 1956. november 4-i rádiószózat értékelését ne Nagy Imre miniszterelnöktől és a szöveget fogalmazóktól idegen szemszögből, hanem azon jogi keretek között értékeljük, amelyek számukra akkor a cselekvés normáit jelentették.

A hadiállapot bejelentésére vonatkozó alkotmányos szabályok

Az Alkotmány szerint a hadiállapotról való döntés, és ennek bejelentése az országgyűlés hatásköre, illetve két ülészak között a népköztársaság elnöki tanácsának jogkörét alkotta.⁵ Az elnöki tanács feladatát képezte az országgyűlés összehívása.⁶ Az országgyűlés 1956. október 22-i

kor, hanem az alkotmányos hatáskörének való megfelelésről egy olyan helyzetben, amikor sem az Elnöki Tanács, sem az országgyűlés vonatkozó feladatát nem látta el.

³ KIRÁLY Béla–BALOGH Piroska–VITEK Tamás (szerk.): *Iratok az emigrációról 1957–1990*. Atlanti Kutató és Kiadó Közalapítvány, Budapest, 2003. 55.

⁴ „A parlamentet az Alkotmány formálisan az államhatalom legfelsőbb szervének nyilvánította. Működésének csak az évenként legalább két ízben történő összehívást írta elő, egyébként helyettesítő szerve, az Elnöki Tanács működött folyamatosan, amely érdemi viták nélkül szentesítette a kormány előterjesztéseit.” KUKORELLI István (szerk.): *Alkotmánytan*. Századvég Kiadó, Budapest, 1992. 35.

⁵ „Az Országgyűlés dönt a hadüzenet és a békekötés kérdésében”; „Ha az Országgyűlés nem ülésezik, jogkörét a Népköztársaság Elnöki Tanácsa gyakorolja”. (A Magyar Népköztársaság Alkotmánya 10. § 1. g és 20. § 4.)

⁶ „A Népköztársaság Elnöki Tanácsa összehívja az Országgyűlést.” (Uo. 20. § 1. b.)

ülését az elnöki tanács október 29-re tette át.⁷ Azonban sem a parlament, sem az elnöki tanács nem ülésezett október 18. és november 12. között.⁸ Nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy a Magyar Népköztársaság legfelsőbb államhatalmi szervei a legsúlyosabb helyzetben nem látták el a népképviselési feladatukat. Ezen feladatkörükben dönteniük kellett volna a Hegedűs András vezette minisztertanács leváltásáról, a Nagy Imre vezette minisztertanács kinevezéséről,⁹ programjáról, „Az állam biztonságát súlyosan fenyegető” veszélyről és annak megszüntetéséről, például a statáriumról, a szovjet fegyveres segítségnyújtásról.

A törvényes rend védelmét az Alkotmány a Magyar Népköztársaság minisztertanácsának hatáskörébe helyezte.¹⁰ A hatásköri viszonyok együttesen magyarázzák, hogy 1956. november 4-én Nagy Imre miért nem mondta ki a szovjet–magyar háború, a hadiállapot kifejezéseket. Ez az alkotmányos előírások sértésével a hatáskörének túllépése, a vele szemben halmozódó vádak megalapozását jelentette volna.

A fegyveres konfliktusra vonatkozó legfontosabb nemzetközi normák

1949-ben 59 állam részvételével Genfben fogadták el a „hadrakelt fegyveres erők sebesültjei és betegei helyzetének javítására”, „a hadifoglyokkal való bánásmódra”, „a polgári lakosság háború idején való védelmére”, valamint a tengeri haderők sebesültjeire vonatkozó egyezményeket. Szemben a korábbi genfi és hágai egyezményekkel, ekkor első ízben rendelkeztek nemzetközi szerződéses kötelezettség formájában a polgári lakosság háború idején történő védelméről. Az egyezmények megkülönböztetnek „nem nemzetközi jellegű fegyveres összeütközést” és nemzetközi konfliktussal járó háborút. A háború áldozatait szélesebb, a

⁷ Elnöki Tanács 1956. évi 25. számú határozata az Országgyűlés összehívásáról. „A Népköztársaság Elnöki Tanácsa 1956. október hó 22-e helyett az Országgyűlést 1956. október 29-én délelőtt 11 órára hívja össze.” *Magyar Közlöny*, 1956. október 18.

⁸ Az Elnöki Tanács 1956. évi 26. számú határozata viszont november 12-én jelent meg a *Magyar Közlöny* 93. számában. Ez a Kádár János vezette kormány Elnöki Tanács általi kinevezését tartalmazta.

⁹ „A Minisztertanácsot, illetőleg egyes tagjait a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának javaslatára az Országgyűlés választja meg és menti fel.” (A Magyar Népköztársaság Alkotmánya 23. § 2.)

¹⁰ „A Minisztertanács biztosítja a törvények és a Népköztársaság Elnöki Tanácsa rendeleteinek végrehajtását.” (Uo. 25. § 1.)

polgárháború szenvedői szerényebb jogi védelmet kaptak. Az egyezmény garanciáját jelentik az aláíró országok önkéntes vállalása, valamint az összeütköző feleken kívül álló „védőhatalmak” ellenőrzése. Az ENSZ Alapokmánya mellett ezeket az egyezményeket lehet a legszélesebb körű nemzetközi szerződéseknek tekinteni. Magyarországon az 1956-os forradalom idején már mindkét nemzetközi szerződés hatályban volt. A két egyezmény kiegészíti egymást. Nagy vonalakban az ENSZ Alapokmánya a háborúk megelőzését szolgálja, a Genfi Egyezmények a háborúk következményeit kívánják orvosolni.¹¹ A Párizsban 1947. évi február hó 10. napján kelt békeszerződés két fejezete jutott jelentőséghez 1956-ban; a politikai megállapodások és a szövetséges haderők visszavonásáról rendelkező fejezet. A katonai megállapodások olyan hadseregbe vonatkozó keretszámokat határoztak meg, amelyeket a szövetséges hatalmak egymás ellen fordulása, hidegháborús viszonya „ad acta” helyezett. A politikai megállapodások előírták: „a jövőben nem fogantatosít olyan intézkedéseket, vagy nem hoz olyan törvényt, amelyek az e cikkben említett célokkal nem volnának összeegyeztethetők”. Az utalás a faji megkülönböztetés és a szövetséges hatalmakkal való ellenségesség tilalmára vonatkozik. A szövetséges haderők visszavonásáról rendelkező fejezet szerint „a Szerződés életbelépését követően minden Szövetséges fegyveres erőt 90 napon belül Magyarországból vissza kell vonni, mindazonáltal a Szovjetunióknak fennmarad a joga magyar területen oly fegyveres erők tartására, amelyre szüksége lehet ahhoz, hogy a szovjet hadseregnek az ausztriai szovjet megszállási övezettel való közlekedési vonalait fenntartsa”. Az egy évtizede jogsértő mértékű szovjet arzenál a forradalom időszakában a Varsói Szerződés legitímálta.¹² Az egyesített fegyveres erők elhelyezése a tagállamok területén történt, ám nem született semmiféle megállapodás arra nézve, hogy egy tagállam területén milyen arányban oszlik meg az egyesített fegyveres erőn belül a nemzeti és a szovjet hadsereg. Erre a szabályozatlanságra alapíthatta Moszkva a magyarországi szovjet haderő bővítését, ha ehhez a magyar kormány hozzájárul.¹³ Azonban a szerződés 4. cikke világossá tette, hogy kölcsön-

¹¹ „Mi, az Egyesült Nemzetek népei, elhatározván azt, hogy megmentjük a jövő nemzedékét a háború borzalmaitól, amelyek életünk folyamán kétszer zúdítottak kimondhatatlan szenvedést az emberiségre [...] megállapodtunk abban, hogy e célok megvalósítására erőfeszítéseinket egyesítjük.” 1956. évi I. törvény az Egyesült Nemzetek Alapokmányának törvénybe iktatásáról.

¹² A Varsói Szerződést a Magyar Népköztársaság 1955. május 22-én ratifikálta. Hatályba lépett 1955. június 4-én.

¹³ „A Szerződő Felek kijelentik, hogy az egymás közötti gazdasági és kulturális kapcsolatok fejlesztése és erősítése érdekében a barátság és az együttműködés szellemében fognak eljárni, kölcsönösen tisztelet-

nős védelem fogalma alatt egy harmadik ország fegyveres támadásának elhárítása értendő.¹⁴

A szovjet–magyar fegyveres konfliktus nemzetközi és humanitárius jogi vonatkozásai

A szovjet vezetés az 1956. novemberi katonai cselekmények nemzetközi elfogadtatása érdekében az ellenforradalmi veszélyt,¹⁵ a Varsói Szerződés adta felhatalmazást, és ehhez csatlakozóan a magyar kormány kérését adta elő. Mikoján megnyeréséért Nagy Imre is a nemzetközi konzekvenciákkal érvelt: a „Szovjetunió számára rendkívül súlyos helyzetet teremtünk, és az ország számára azt, hogy előtt bennünket az ellenforradalom. Azt jelenti, ha nem vigyázunk, intervenciónak vagyunk kitéve.”¹⁶ A miniszterelnök október 28-án tiltakozott az ellen, hogy az ENSZ tárgyalja a magyar kérdést¹⁷ és ezzel a szovjeteknek tett gesztust. Nagy e döntését követően azonnal tárgyalni kezdtek a csapatkivonásról, a két ország viszonyának újraértelmezéséről. Viszont Mikoján és Szuszlov, a Magyarországon tartózkodó legmagasabb rangú szovjet pártvezetők október 30-i, a második fegyveres akciót „megrendelő”, sorsfordító táviratukban így írtak: „A mi véleményünk ezzel a kérdéssel kapcsolatban a következő: azt gyanítjuk, hogy ez fordulópontot jelenthet Magyarországnak a

ben tartva a függetlenség, az állami szuverinitás, és az egymás belügyeibe való be nem avatkozás elvét.” *Varsói Szerződés Szervezete 1955–1985. Dokumentumok.* Kossuth Kiadó, Budapest, 1986. 13.

¹⁴ „Ha valamely állam vagy valamely államcsoport Európában fegyveres támadást intéz a Szerződésben résztvevő egy vagy több állam ellen, a Szerződésben résztvevő minden állam az Egyesült Nemzetek Szervezete Alapokmánya 51. cikkének megfelelően, az egyéni vagy kollektív önvédelem jogának megvalósításaképpen egyenként és a Szerződés többi tagállamával való megegyezés szerint, minden szükségesnek mutató eszközrel, a fegyveres erő alkalmazását beleértve, azonnali segítséget nyújt a megtámadott államnak vagy államoknak. A Szerződésben résztvevő államok haladéktalanul tanácskozni fognak a nemzetközi béke és biztonság helyreállítására és fenntartására szükséges együttes intézkedésekről. Az e cikk alapján tett intézkedésekről az Egyesült Nemzetek Alapokmánya rendelkezéseinek megfelelően tájékoztatni fogják a Biztonsági Tanácsot. Ezeket az intézkedéseket azonnal felfüggesztik, mihamlgy a Biztonsági Tanács megteszi a nemzetközi béke és biztonság helyreállítására szükséges intézkedéseket.” Uo. 11.

¹⁵ Jogi és nem ideológiai vonatkozásban, mint a békeszerződést megsértő eseményt.

¹⁶ Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár, 290. f. 1/15.

¹⁷ „A Magyar Népköztársaság határozottan tiltakozik az ellen, hogy Magyarország belügyeivel foglalkozó bármimemű kérdés napirendre kerüljön, mivel az ilyen jellegű kérdések megvitatása az ENSZ által a Magyar Népköztársaság szuverinitásának súlyos megsértését jelentené.” Idézi BÉKÉS Csaba: *Az 1956-os magyar forradalom a világpolitikában.* 1956-os Intézet, Budapest, 1996. 89–90.

Biztonsági Tanácsban követett politikájában.”¹⁸ A szovjet szempontrendszerben nemzetközi jogi konzekvenciák jelentőségét aligha hangsúlyozhatja jobban ennél más idézet. Jelzi azt is, hogy az ENSZ vonatkozásában Nagy Imre fordulatát már jelentéktelennek tartották. A szovjet vezetők jól kalkuláltak azzal, hogy az október 28-i tiltakozó távirat után Nagy hiába kéri november 2-án az ENSZ segítségét, a magyar ügy tárgyalását, az ellentétes üzenetek pár napon belül csak zavart kelthetnek.

A Nagy Imre-kormány november 2-án a szovjet katonai offenzíva nemzetközi elfogadását akadályozandó, és a forradalom egyik fő követelésének eleget tevő cézzal küldte el üzenetét az ENSZ főtítkáranak.¹⁹ A levél két nappal a november 4-i szózat előtt már jelzi a háborús konfliktust: „Fentiek alapján a magyar kormány szükségesnek tartotta, hogy tudomására hozza a budapesti szovjet nagykövetségnek és a Budapestre akkreditált külképviseleteknek a népköztársaságunk ellen irányuló lépéseket.” E levélben tárgyalást javasol a magyar fél a „Magyarországon állomásozó szovjet csapatok visszavonására” – kimondatlanul is a Varsói Egyezmény háborús támadásra vonatkozó szabálya szerint.

Az 1956-os forradalom nemzetközi előzményei és viszonyai – a NATO, illetve a Varsói Szerződés létrejöttével a hidegháború újabb hulláma, a szuezi válsággal való időbeli összeesése – oda vezettek, hogy az ENSZ novemberben – az Alapokmány értelmében – a nemzetközi béke és biztonság helyreállítására törekedett, és nem az események Genfi Egyezmények szerinti mérlegelésére.²⁰ A korabeli hangsúlyeltolódás tényét megfigyelhetjük 1956. október 27-től az ENSZ magyar eseményekre vonatkozó reflexióiban. Október 28-án az ENSZ biztonsági tanácsa ülésén lefolyt vitát nem követte határozat; november 2-án megérkezett Nagy Imre segélykérő levele Dag Hammarskjöldhöz, az ENSZ főtítkárához, aki azonban semmilyen azonnali intézkedést nem tervezett, sőt a BT november 2–3-án magyar ügyekben tartott ülésein sem jelent meg.

¹⁸ Vjacseszlav SZEREDA–Alekszandr SZTIKALIN (szerk.): *Hiányzó lapok 1956 történetéből. Dokumentumok a volt SZKP KB levéltárából*. Móra Ferenc Kiadó, Budapest, 1993. 126.

¹⁹ „November 1-jei üzenetemben már említettem, hogy újabb szovjet katonai alakulatok vonultak be Magyarországra, hogy erről a magyar kormány értesítette a szovjet nagykövetet, felmondta a Varsói Szerződést, kinyilatkoztatta Magyarország semlegességét és az ENSZ-hez fordult, az ország semlegességének garantálására.” *Népszabadság*, 1956. november 3.

²⁰ „Eljárás a béke veszélyeztetése, a béke megszegése és támadó cselekmények esetében 39. cikk. A Biztonsági Tanács megállapítja a béke bárminő veszélyeztetésének vagy megszegésének, vagy bárminő támadó cselekménynek fennforgását és vagy megfelelő ajánlásokat tesz, vagy határoz afelett, hogy milyen rendszabályokat kell a nemzetközi béke és biztonság fenntartása vagy helyreállítása érdekében a 41. és 42. cikkek alapján foganatosítani.” 1956. évi I. törvény az Egyesült Nemzetek Alapokmányának törvénybe iktatásáról.

November 3-án nem született határozat, a közgyűlés tájékozódásra és jelentéstételre felkérte a főtitkárt, de ő inkább különbizottságra hárította a magyar ügy intézését,²¹ és e bizottság felállításáról csak 1957. január 10-én hoztak határozatot.²²

A Genfi Egyezmények, ha háttérbe szorultak is, mégis ismertek voltak és hatottak a magyar forradalmat alakító személyiségekre, a Vöröskezeszt Nemzetközi Bizottságára és általa a szovjet félre, illetve a nemzetközi közvéleményre. A Nemzetközi Vöröskezeszt a (Szovjetunió által aláírt) Genfi Egyezményekben megszabott hivatását az 1956-os Magyarországon csak a Szovjetunió hozzájárulásával tölthette volna be.²³

Joggal feltételezhetjük Nagy Imréről is az egyezmények ismeretét, hiszen az ő első kormánya idején történt a ratifikálás és a hatályba lépés. Az egyezményeket belső jogba emelő törvényerejű rendelet a végrehajtás felelőségét a minisztertanácsra róttá.²⁴ 1954-ben a Vöröskezeszt Nemzetközi Bizottsága felszólította a magyar felet a Genfi Egyezmények ratifikációjára. A minisztériumi előterjesztés árulkodik arról, hogy a döntés végett a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsához fordult a kormány.²⁵ Ez sem történhetett Nagy Imre tudta nélkül. Az év folyamán két minisztertanácsi határozat is születik e tárgyban.²⁶ A szovjet vezetőkkal tárgyaló miniszterelnök érthetően nem élt a Genfi Egyezmények citálásával. A nemzetközi normák talaján várható nemzetközi megítélés jelentősége a szovjet vezetésben a legfontosabb szempontok közé tartozott.²⁷

Nagy Imre beszédéig a Vöröskezeszt Nemzetközi Bizottságának egyik problémája annak meghatározása volt, hogy a konfliktus polgárháborús vagy háborús jellegű-e. A Genfi Egyezmények közös 3. cikke ugyan a polgárháború esetén is kötelező norma, amelynek megsértése emberiség elleni bűntett, de az összes többi cikk kizárólag háború esetén hatályos. A Vöröskezeszt Nemzetközi Bizottsága – legalábbis az 1956. október 30-i rádióüzenet kivételével az eddig ismert adatokból ítélve –

²¹ *Iratok az emigrációról.* I. m. 19–20.

²² United Nations Report of the Special Committee on the Problem of Hungary. General Assembly Official Records: Eleven Session. Supplement No. 18 (A/3592), New York, 1957.

²³ Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL) XIX-J-1-j-26-268-01486/4-1954.

²⁴ A Külügyminisztérium 1954. december 21-én megbízta a Kiadói Főigazgatóságot 1000 kötet megjelenítésére és 1955-ben készítette elő az egyezmények kiegészítését. Az Oktatási Minisztérium tanrendbe emelte 1955. április 7-én. MOL XIX-J-1-j-vegy-26-268-01486/6-1954.

²⁵ „IV. 23. Választ kaptunk: a SzU. Legf. Tanácsa ratifikálta. Sík.” MOL XIX-J-1-j-vegy-26-268-01486/-1954.

²⁶ 526/32/1954.sz. MTH. és 541.029/31954.sz. MTH.

²⁷ „Rendkívül nagy súlyt helyeztek a formalításokra, az kizárt dolog, hogy ide szovjet csapatok úgy jöjjenek be,” 1956-os Intézet Oral History Archívuma, Kerekasztal-beszélgetés, 1982. február 16. 17. kazetta (Donáth Ferenc visszaemlékezése).

1956. november 4-ig nem is fordult Nagy Imre kormányához, hanem a szovjet külügyminiszterrel, Dimitrij Sepilovval tárgyalt magyarországi missziója ügyében.²⁸ A Vöröskereszt Nemzetközi Bizottságában a Genfi Egyezmények magyar eseményekre való, a szovjet állásponttal szembeni „vonatkoztatása” meddőnek és a segélyezést is elgáncsolónak tűnhetett – 1956. november 4-ig. Ekkor egy átmeneti, de témánk szempontjából jelentős fordulat következett be. A Vöröskereszt Nemzetközi Bizottsága táviratban fordult a moszkvai és budapesti külügyminisztériumokhoz. A „Jelenlegi magyarországi események ismeretében és hagyományos hivatása tudatában a Vöröskereszt Nemzetközi Bizottsága kéri a Kormánytól az 1949-es négy Genfi Egyezmény tiszteletben tartását, amit sebesültek, hadifoglyok és civilek védelmében ötvennyolc állam ratifikált, köztük Szovjetunió és Magyarország [...A] Nemzetközi Bizottság készen áll a Konvenciókban foglalt feladatát vállalni és szükség esetén minden humanitárius akciónak segítségét adni [...]”²⁹

A táviratot Nagy Imre négy nyelven az éterbe sugárzott beszédét követően küldték. November 12-én ismét polgárháborúként definiálták a magyar harcokat a Vöröskereszt Nemzetközi Bizottságában. „Kétségtelen, hogy a magyarországi események bizonyos vonatkozásai arra utalnak, hogy nemzetközi konfliktusról van szó, amely az 1949-es Genfi Egyezményhez csatlakozott két szerződő fél – a SZU és Magyarország – között robbant ki. A VKNB ebből kiindulva kérte (november 4-i táviratában) a két ország kormányát az Egyezmények rendelkezéseinek tiszteletben tartására. A kérés egyébként mindkét kormány részéről mindeddig válasz nélkül maradt.

Számos más vonatkozásban azonban – melyek közül nem hagyható figyelmen kívül az érintett kormányok által adott magyarázat sem – a Magyarországon kialakult helyzetnek inkább a Genfi Egyezmény 3. pontja felel meg, amely a nem nemzetközi konfliktusokra vonatkozik. Ezzel magyarázható az is, hogy a VKNB 1956. október 31-i Magyarországra küldött rádióüzenete csupán a Genfi Egyezmény néhány olyan alapelvére hívta fel a figyelmet, melyek összességükben a korábban idézett 3. pontnak felelnek meg (bár a felhívás ez utóbbit nem említette).”³⁰

Az ENSZ „ötös bizottsága” tanúkat hallgatott meg; egyikük Kéthly Anna volt, aki államminiszterként a különbizottsága előtt a Genfi Egyez-

²⁸ Isabelle VONECHE CARDIA: *Magyar október vörös zászló és vörös kereszt között. A Nemzetközi Vöröskereszt Magyarországon 1956-ban.* Socio-Typo, Budapest, 1998. 9.

²⁹ Uo. 159.

³⁰ Uo. 195.

mények által tilalmazott magatartásokra utalt.³¹ „Nem volt elegendő a külső agresszor számára a magyar függetlenségi harc leverése. Tűszokat tartottak fogva, és az elfogott szabadságharcosokat bebörtönözték. Megkezdődtek a tömeges deportálások” – mondta.³²

A Genfi Egyezmények és az ennek betartására felhívó távirat szovjet részről ugyan kommentár nélkül maradtak, de felvethető: a Szovjetunióba irányuló deportálások félbeszakadásában és a sürgős visszairányításban nem játszott-e szerepet a háború nemzetközi jellegének jogi ódiума? Az idézett november 12-i levélben az szerepelt ugyanis: „A VKNB képviselőtének meg kellene tudnia azt is, hogy igazak-e azok az értesülések, melyek szerint egyes harcokban részt vevő személyeket Oroszországba vagy más kelet-európai országba deportáltak. Amennyiben ez az állítás igaznak bizonyulna, a külföldre szállítás ténye a konfliktus nemzetközi jellegét erősítené és a VKNB-nek jogában állna, hogy ezen személyek érdekében beavatkozzon és hadifoglyoknak vagy civil deportáltaknak tekintse őket.”³³

A szovjet katonai cselekmények *indokai* (az ellenforradalmi, azaz fasiszta, fajüldöző, a békeszerződést sértő veszély, forradalom azonosítása a szórványos pogromjelenségekkel),³⁴ a Varsói Szerződés adta felhatalmazás és a magyar kormány kérése a győzteseket nem mentette fel a Genfi Konvenciók polgárháborúra vonatkozó előírásainak betartása alól.³⁵

A Genfi Konvenciók polgárháborúra vonatkozóan „mindenkor és mindenütt” tiltják – mint háborús bűncselekményt – azoknak a személyeknek, „akik betegség, sebesülés, elfogatás miatt harcképtelenné váltak” a „szabályszerűen megalakított és a művelt népek részéről elengedhetetlennek elismert igazságszolgáltatási biztosítékok alapján működő bíróság által megelőzően hozott ítélet nélkül” kiszabott büntetését és annak végrehajtását.³⁶ Az 1956. évi 22. számú törvényerejű rendelet

³¹ A normák szerint például: „Szigorúan tilos minden, az életük és személyük ellen irányuló merénylet, egyebek között kivégzésük és kiirtásuk, megkínzásuk, biológiai kísérletek végzése rajtuk, előre megfontolt szándékkal orvosi segély vagy ápolás nélkül hagyásuk.” Tilalmas továbbá a kínvallatás, a tűszok szedése, a megkülönböztetés, a megalázás, a bírói ítélet nélküli büntetés. PRANDLER Árpád (szerk.): *A háború áldozatainak védelmét szolgáló genfi egyezmények és kiegészítő jegyzőkönyveik*. Magyar Vöröskereszt Országos Titkársága, Budapest, 1995. 13., 63., 131.

³² BARANYAI Tibor: Kéthly Anna memoranduma az ENSZ Magyar Bizottságához. *Világosság*, 1992/11. 869–880.

³³ *Magyar október vörös zászló és vörös kereszt között*. I. m. 199.

³⁴ Vö. HOLLÓS Ervin–LAJTAI Vera: *Hidegháború Magyarország ellen 1956*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1982.

³⁵ Lásd *A háború áldozatainak védelmét szolgáló genfi egyezmények*. I. m. 13., 63., 131.

³⁶ Uo. 14., 64., 132.

azonban lehetővé tette az „egyes bűncselekmények tekintetében a büntetőeljárás egyszerűsítését”: „az ügyészség az elkövetőt vádirat mellőzéseivel a bíróság elé állíthatja, ha az elkövetőt tetten érik, vagy ha a szükséges bizonyítékok nyomban a bíróság elé tárhatók [...] a tárgyaláson szóval terjeszti elő a vádat, gondoskodik a tanúk, bizonyítékok előállításáról. A bíróság nem tűz ki határnapot és idézést sem bocsát ki.”³⁷

A szovjet hadbírószági eljárások, valamint a szovjet területre irányuló deportálás és a Nagy Imre-csoport romániai deportálása, a novembert követő sortüzek, a karhatalmi, a hadműveleteken kívül álló cselekmények a Genfi Egyezményeket súlyosan sértő emberiség elleni bűncselekmények. Ezekre közösen vonatkozik, hogy a magyar igazságszolgáltatáson kívül történtek. A magyar igazságszolgáltatás keretében a büntetőeljárás átalakításával: a rögtönbíráskodás, a gyorsított eljárás bevezetésével, a Legfelsőbb Bíróság vonatkozó iránymutatásával szintén a Genfi Egyezményeket súlyosan sértő emberiség elleni bűncselekményekre került sor. A konszolidáció periódusában a bíróság ítélkezésére rányomta bélyegét az ügyési hatáskörök bővülése: a vád javaslatára kerültek az ügyek népbírószági tanács elé, ahol első fokon statáriális tanácsként jártak el, jogerős ítéletet óvhattak meg, a súlyosbítási tilalomtól eltekinthettek.³⁸ Szemben a II. világháborút követő népbírószágokkal, amikor az ülnökök a törvényhozás pártjait, 1956 után az ülnökök csak az MSZMP-t képviselték.³⁹

A Genfi Egyezményekre való utalások is hiányoznak az eljárások jegyzőkönyveiből, ám minden hivatásos bírót tudott róla és számolt vele. Utólag azonban nem állapítható meg, milyen mértékűvé vált volna a háborús bűncselekmények köre, ha a Genfi Egyezmények nem is léteztek volna.

Az 1956. november 4-ét követő szovjet–magyar háború

A szovjet vezetés, ha el nem is ismerte, de 1956. november 4. után katonailag és közigazgatásilag egyaránt hadiállapotként kezelte a szovjet–magyar viszonyt. Zsukov november 6–9. között a következőket jelentette: „Folyó év november 4-én 6 óra 15 perckor a szovjet csapatok megkezdték hadműveletüket a rendteremtés és a népi demokratikus hata-

³⁷ *Magyar Közlöny*, 1956. november 12.

³⁸ KAHLER Frigyes–M. KISS Sándor: *Kinek a forradalma?* Püski–Kortárs Kiadó, Budapest, 1997. 215–216.

³⁹ Vö. BACSÓ Ferenc (szerk.): *Két év hatályos jogszabályai 1945–1946*. Grill Károly Könyvkiadó, Budapest, 1947; MAJOR Ákos: *Népbíráskodás, forradalmi törvényesség. Egy népbíró visszaemlékezései*. Sajtó alá rendezte, előszót írta: ZINNER Tibor. Minerva Kiadó, Budapest, 1988. 157.

lom helyreállítására Magyarországon. Az előre kidolgozott hadműveleti terv alapján csapataink elfoglalták a reakció olyan fő vidéki támaszpontjait, mint Győr, Miskolc, Gyöngyös, Debrecen, valamint Magyarország más megyeszékhelyeit. A szovjet csapatok a hadművelet folyamán megszállták a hírközlés legfontosabb csomópontjait, így a szolnoki nagy hatósugarú rádióállomást, valamint a fegyver- és lőszerraktárakat és egyéb fontos katonai objektumokat. A Budapesten harcoló szovjet csapatok a lázadók ellenállásának letörése után elfoglalták a Parlament és az MDP KV épületét, valamint a Parlament körzetében lévő rádióadóállomást [...] A magyar csapatok főbb helyőrségeit körülzárták [...] Csapataink megszállták a magyar repülőtereket, és megbízhatóan lezárták az összes utakat az osztrák–magyar határon, hogy megakadályozzák az ellenséges ügynökök behatolását és a lázadás főkolomposainak szökését.” „A csapataink által elfoglalt összes helységben katonai igazgatást vezetünk be.” „November 5-én reggelre lefegyverezték két lövészhadtest törzsegységeit és parancsnokságát, öt lövészadosztály, két gépesített hadosztály és öt légvédelmi-tüzér hadosztály egységeit, valamint két önálló harckocsizó ezredet, három önálló páncéltörő ezredet és katonai kiképző intézményeket. A fegyverzetet őrizet alá helyezték, számbavételük folyamatban van. Csapataink az egész magyar légierőt ellenőrzésük alá vonták.” „15 órakor a Corvin filmszínháznál folytatott kétórás tüzéségi előkészítés után megindult a roham e támaszpont ellen.” „Pécsről északra és délre fekvő erdőkben csapataink több mint 2000-es összlétszámú lázadó osztagokat zúztak szét. A Pécsről nyugatra fekvő uránércbányákat csapataink őrizetük alá vették.” „Budapesten szovjet városparancsnokságot állítottunk fel.” „Előzetes adatok szerint a szovjet csapatok vesztesége október 24. és november 6. között 377 halott és 881 sebesült. [...] Csapataink mintegy 35 000 magyart fegyvereztek le.”⁴⁰

November 4-én tehát a közhatalmat a szovjet hadsereg birtokolta: a Magyar Népköztársaság Alkotmánya és jogrendje nem volt mérvadó, a magyar törvényalkotó, végrehajtó és bírói hatalom „kikapcsoltatott”. November 7-ig a Forradalmi Munkás–Paraszt Kormány megalakításáig még látszata sincs más közhatalom-gyakorlásnak, mint amiről Zsukov beszámol.

A háború tényéhez legközelebb az „ötös bizottság” következtetéseinek XIII. pontja jutott:

„Tekintettel az idegen beavatkozás mérvére, a magyar kérdés fontolóra vétele az Egyesült Nemzetek részéről törvényesen helytálló volt,

⁴⁰ GÁL Éva és mások (szerk.): *A „Jelcin-dosszié”. Szovjet dokumentumok 1956-ról.* Századvég Kiadó – 56-os Intézet, Budapest, 1993. 93., 96–98., 102.

nem szólva arról, hogy azt Magyarország törvényes kormánya kérelmezte. Az emberi jogok tekintetében Magyarország a békeszerződésben sajátlagos nemzetközi kötelezettségeket vállalt.⁴¹ A különbizottság tehát a jelen esetre nem véli érvényesnek az ENSZ Alapokmány 2. szakaszának 7. pontjára⁴² alapozott ellenvetéseket. Egy hatalom katonai behatolása egy másiknak a területére azzal a bevallott szándékkal, hogy az utóbbi belügyeibe avatkozzék, még a Szovjetuniónak az agresszióról alkotott saját meghatározása szerint is, nemzetközi aggodalom tárgya.”⁴³

„Egy nagy horderejű kormánynyilatkozat” értelmezései

Az 1956. november 4-i rádiószózat közismert: „Itt Nagy Imre beszél, a Magyar Népköztársaság Minisztertanácsának elnöke. Ma hajnalban a szovjet csapatok támadást indítottak fővárosunk ellen azzal a nyilvánvaló szándékkal, hogy megdöntsék a törvényes magyar demokratikus kormányt. Csapataink harcban állnak. A kormány a helyén van. Ezt közlöm az ország népével és a világ közvéleményével.”⁴⁴

E szöveget értékelve Rainer M. János kiemeli és indokolhatatlannak tartja a „suta fogalmazást”. A „Csapataink harcban állnak” mondatra vonatkozóan azt írja: „Nagy szándéka az ellenkezője lehetett, ám ez a mondat életekbe került a következő órákban, és évekkel később is, a 4-én fegyverükhöz nyúló felkelők és katonák pereiben.”⁴⁵

Hasonlóan vélekedik Romsics Ignác is: „A valóságos helyzetnek meglehetősen ellentmondott Nagy Imre rövid rádiónyilatkozata.”⁴⁶

⁴¹ Az 1947. évi XVIII. törvény szerint „Magyarország minden szükséges intézkedést megtesz aziránt, hogy a magyar fennhatóság alá tartozó minden személynek biztosítsa faji, nemi, nyelvi vagy vallási különbség nélkül az emberi jogok és az alapvető szabadságok élvezetét, ideértve a véleménynyilvánítás, a sajtó és közzététel, a vallásgyakorlat, a politikai véleménynyilvánítás és a nyilvános gyülekezés szabadságát.”

⁴² Az 1956. évi I. törvény szerint: „A jelen Alapokmány egyetlen rendelkezése sem jogosítja fel az Egyesült Nemzeteket arra, hogy olyan ügyekbe avatkozzanak, amelyek lényegileg valamely Állam belső joghatóságának körébe tartoznak és nem kötelezi a tagokat arra sem, hogy az ilyen ügyeket a jelen Alapokmánynak megfelelő rendezési eljárás alá bocsássák; ez az elv azonban a VII. fejezetben tárgyalt kényszerítő intézkedések alkalmazását semmiben sem érinti.”

⁴³ United Nations Report of the Special Committee on the Problem of Hungary. General Assembly Official Records: Eleven Session. Supplement No. 18 (A/3592), New York, 1957.

⁴⁴ KENEDI János (szerk.): *A Forradalom hangjai. Magyarországi rádióadások 1956. október 23.–november 9. Századvég – Nyilvánosság Klub, Budapest, 1989. 487.*

⁴⁵ RAINER M. János: *Nagy Imre 1953–1958. Politikai Életrajz.* 1956-os Intézet. Budapest, 1999. 331–332.

⁴⁶ ROMSICS Ignác: *Magyarország története a XX. században.* Osiris Kiadó, Budapest, 2001. 396.

Gyurkó László elismeri, hogy a „kormány helyén van” mondatot a közjogi értelme indokolja, és ilyen értelmezésére jogosító tény, hogy „Nagy Imre a rabságában is használta ezt a kifejezést abban az értelemben, hogy a kormány nem mondott le”. Magyarázhatatlannak tartja viszont a „csapataink harcban állnak” kitételét, és itt az ellenállás tilalmára vonatkozó parlamenti utasításokra utal.⁴⁷

Álláspontom ezzel szemben az, hogy Nagy Imre ezzel az öt mondattal kimondta a háború tényét, és – bár nem utalt rá – kihirdette a Genfi Egyezmény érvényességét. A fenti értékelések többségének magyarázata az, hogy az elemzők a nyilatkozó szándékától idegen szemlélettel közelítik meg e mondatokat, és hogy értékelésekor a nyilatkozó miniszterelnök jogi kereteit, szándékát és a nemzetközi normákat, ezek közül is a győztesekre legsúlyosabb konzekvenciákkal járó Genfi Egyezményeket figyelmen kívül hagyták. Úgy interpretálták a beszédet, mintha a miniszterelnök a kormány tartózkodási helyét vagy a csapatok harckészültségét, és nem az ország nemzetközi és közjogi helyzetét kívánta volna közölni.

Ripp Zoltán véleménye viszont a következő: „A nyilatkozat állításainak egyetlen célja volt: kifejezni, hogy Magyarországgal szemben egy idegen hatalom fegyveres agressziót követett el, s törvénytelen minden kísérlet, amely a forradalom kormányának leváltására irányul.”⁴⁸ Mint már idéztem, ehhez hasonlóan látta Király Béla. Ez volt továbbá az emigrációban élő Kovács Imre véleménye is: „A drámai bejelentés a hadiállapotot proklamálta a Szovjetunió és Magyarország között.”⁴⁹

Véleményem bizonyítása érdekében először mondatról mondatra kommentálom a rádiónyilatkozat szövegét, majd a Genfi Egyezmények alapján arról szólok röviden, hogy Nagy Imre nem „magára hagyta” a felkelőket: szózatával bizonyos szintű védelmüket célozta.

„Itt Nagy Imre beszél, a Magyar Népköztársaság Minisztertanácsának elnöke” – ez a nyilatkozó személy közjogi méltóságát megnevezve tudatja a kihirdető alkotmányos felhatalmazottságát, a kihirdetés legitím voltát, és jelzi a hír rendkívüliségét, amely indokolja szóbeliségét.⁵⁰

„Ma hajnalban a szovjet csapatok támadást indítottak fővárosunk ellen a nyilvánvaló szándékkal, hogy megdöntsék a törvényes magyar demokratikus kormányt.” Itt Nagy Imre nevesíti a támadó külha-

⁴⁷ GYURKÓ László: *A bakancsos forradalom*. Kossuth Kiadó, Budapest, 2001. 406.

⁴⁸ RIPP Zoltán: *1956. Forradalom és szabadságharc Magyarországon*. Korona Kiadó, Budapest, 2002. 200.

⁴⁹ KOVÁCS Imre: *Népiség, radikalizmus, demokrácia*. Sajtó alá rendezte: VALUCH Tibor. Gondolat Kiadó – Nyilvánosság Klub – Századvég, Budapest, 1992. 208.

⁵⁰ A rendkívüliséget mutatja a beszéd előtt tucatnyiszor megismételt „figyelem” szó is. *A Forradalom hangjai*. I. m. 487.

talmat, a fegyveres agressziót; rögzíti a háború tényét, az állami szuverenitás, függetlenség megsértését, valamint deklarálja a belügyekbe való beavatkozást.⁵¹

A „csapataink harcban állnak” közlése erősítette a nemzetek közötti konfliktus háborús jellegét, tovább hangsúlyozta az agresszió tényálláskörét, rögzíti a beavatkozás erőszakos jellegét. Annak kimondása, hogy „A kormány a helyén van”, annak deklarálása, hogy a kormány nem mondott le, a közhatalmat sem egyenes szándékkal, sem negligancia miatt a támadó félnek át nem adta. Az utolsó mondat („Ezt közlöm az ország népével és a világ közvéleményével”) jelentősége szintén a jogi mozzanat. Mint a jogalkotási folyamatban, a háborús viszony deklarálásában is a kihirdetésnek hatályba léptető jelentősége van.

A Genfi Egyezmények 2. cikke szerint „az egyezmény alkalmazást nyer a két vagy több magas szerződő fél között bekövetkező megüzent háború vagy minden más fegyveres összeütközés esetén, még ha a hadiállapot fennállását közülük valamelyik nem is ismeri el”.⁵² A Szovjetunió hadüzenet nélkül, a hadiállapot fennállását el nem ismerve mért csapást a magyar fővárosra november 4-én. Mind a hadüzenet hiánya, mind a szovjet diplomácia leplezte a szovjet offenzívát, a csapaterősítő tevékenységet, a tűzparancs kiadását.⁵³ Fontos továbbá az a közismert tény, hogy november 3-án még a csapatkivonás részleteinek egyeztetésére hívták Maléter hadügyminisztert tárgyalni. Ilyen körülmények között indokolt volt a háború kihirdetése. Nagy Imre tudta, hogy nincs lehetősége gondoskodni a sebesültekről, hadifoglyokról, polgári lakosságról, azaz nem képes eleget tenni alkotmányos feladatának – annak, hogy védje „a magyar dolgozó nép szabadságát” és „az ország függetlenségét”. Csupán abban bízhatott, hogy gesztusával jogi gondoskodást nyújt a közigazgatási határokon belül megsebesülőknek, hadifoglyokká válóknak és polgári lakosoknak.⁵⁴

⁵¹ Donáth Ferenc később, 1982-ben kritizálta, hogy a nyilatkozat a fegyveres ellenállás tilalmát nem fogalmazta meg. Valószínűleg nem számolt a Genfi Egyezményekkel, viszont Nagy nagyobb jelentőséget tulajdoníthatott a hadiállapot kinyilvánításának és az Egyezményeknek. *Kerekasztal-beszélgetés, 1982.* I. m. 21. kazetta.

⁵² *A háború áldozatainak védelmét szolgáló genfi egyezmények.* I. m. 13., 63., 131.

⁵³ „Ma a következőket szándékozunk közölni Nagy Imrével: csapataink a mai napig a megállapodásunknak megfelelően érkeztek, a továbbiakban pedig egyelőre nem tervezünk újabb alakulatokat behozni, arra számítva, hogy a kormány megbirkózik a Magyarországon kialakult helyzettel.” *Hiányzó lapok 1956 történetéből.* I. m. 126.

⁵⁴ Ez a jogi gondoskodás van tételesen felsorolva a három vonatkozó egyezményben. A polgári lakosság háború idején való védelmére vonatkozóan Genfben, 1949. augusztus 12-én kelt Egyezmény 147. cikke szerint: „Az előző cikkben említett súlyos jogsértésnek az alábbi tényállások egyikét vagy másikat kimerítő

A hadiállapot deklarálását alátámasztó események

Bibó István államminiszter a nemzetközi agresszió, a háború tényét tudató rádiószózat ismeretében, szándéka szerint Magyarország kormányának képviselőjeként kormánynyilatkozatot adott át az Egyesült Államok, Anglia és Franciaország nagykövetségének.⁵⁵ Ebben a helyzetben, a győztesekre vonatkozó nemzetközi szerződési követelmények, az alulmaradtakra vonatkozó garanciák igényét és számonkérését várta el a konfliktusban semleges és a Biztonsági Tanács állandó tagjaitól. „Most a világ hatalmain a sor, hogy megmutassák az ENSZ Alapokmányában foglalt elvek erejét és a világ szabadságszerető népeinek erejét.

Kérem a nagyhatalmak és az ENSZ bölcs és bátor döntését leigázott nemzetem érdekében.”⁵⁶

Az MSZMP Intézőbizottságának 1956. november 11-i ülésén Kádár János is szólt a november 4-i beszédről: „Van azonban egy fontos esemény, amit az elvtársaknak ismernie kell. A múlt hét végén általam nem ismert körülmények között – talán Kőből elvtárs tudja – úgy látszik, az események tovább sodródtak a nacionalista pozíciók felé, és vasárnap reggel az történt, hogy Nagy Imre fellépett a kormány nevében, hogy a szovjet csapatok támadnak és kijelentette, hogy a kormány a helyén van és védekezni fog. Meg kell mondani, hogy a szovjet egységek és a magyar néphadsereg egységei nagyon különbözően viselkedtek. Egy részük egyszerű felhívásra letette a fegyvert, másik részük még egyet-kettőt lőtt, voltak, akik tovább harcoltak és harcolnak ma is és különböző középnehéz fegyvereket játszottak át a felkelőknek.”⁵⁷

Az MSZMP Intézőbizottságának ülésén 1956. november 16-án Kádár azt mondta: „Nem fogja a kormány tűrni, hogy Déry és Gimes és hasonló felelőtlen alakok szovjet–magyar háborúról beszéljenek. Vilá-

cselekmények tekintendők, ha azokat az Egyezmény által védett személyek vagy dolgok ellen követik el: a szándékos emberölés, a kínzás vagy embertelen bánásmód, ide értve a biológiai kísérleteket is, nagy fájdalom szándékos előidézése, a testi épség, vagy egészség elleni súlyos merénylet elkövetése, a törvénytelen elhurcolás vagy áthelyezés a törvénytelen visszatartás, védett személynek az ellenséges Hatalom fegyveres erőiben szolgálatra kényszerítése vagy attól a jogától való megfosztása, hogy a jelen Egyezmény rendelkezéseinek megfelelő, szabályos és pártatlan eljárás alapján ítéljenek feletre, túszerzés, vagyonátvitel, katonai szükség által nem indokolt, nagymérvű, törvénytelen és önkényes megsemmisítése, elrablása.”

⁵⁵ RIPP Zoltán: i. m. 201.

⁵⁶ Uo. 202.

⁵⁷ KISS József–RIPP Zoltán–VIDA István (szerk.): *Magyar–jugoszláv kapcsolatok 1956. december–1959. február. A magyar–jugoszláv kapcsolatok és a Nagy Imre-csoport sorsa. Dokumentumok*. MTA Jelenkor-kutató Bizottság, Budapest, 1995. 198.

gos, hogy ennek a mozgalomnak a feje nem Déry és nem Gimes, hanem a jugoszláv követségén van.”⁵⁸

Jože Brilej jugoszláv delegátus az ENSZ-közgyűlés rendkívüli ülésén, november 8-án, felszólalásában a szovjet csapatokat más országok belügyeibe beavatkozó külföldi fegyveres erőként jellemezte, de elutasította az amerikai határozati javaslatot.⁵⁹ Ez utóbbi a szovjet inváziót a magyar lakosság elleni, a nemzetközi jog, az igazság és az erkölcs elfogadott normáit sértő katonai akciónak tartotta, és a Genfi Egyezményeket meg nem nevezve, ennek megfelelő ENSZ-felhívást szorgalmazott a nemzetközi segítség-szervezetek támogatására és a katonai támadás befejezésére vonatkozóan.⁶⁰

A szovjetek kezdettől megszállóként viselkedtek. „Budapestén csapataink teljes egészében elfoglalták a főbb kormányzati épületeket” – jelentette Zsukov november 4-én.⁶¹ Budapest szovjet városparancsnoka november 7-én délután hattól reggel nyolcig kijárási tilalmat rendelt el: „az összes közlekedő személyek fenntartás nélkül kötelesek engedelmessékedni a szovjet katonai parancsnokság őrzáratainak”. Akik nem engedelmessékednek, „a hadiállapot törvényei szerint fognak felelni tetteikért”.⁶²

Hruscsov a JKP Központi Bizottsághoz november 7-én írott levelében idézte a november 4-i rádiószózatot, és a szovjet csapatokkal szembeni, katonai parancsként értelmezte.⁶³ Hruscsov ezzel az állítással lényegében kimondta a Genfi Egyezmények hatályát.

Közismert tény, hogy Hruscsov, Kádár és Tito Soldatic budapesti jugoszláv követ segítségével arra akarta rávenni Nagy Imrét, hogy 1956. november 4-re visszadátumozva adjon miniszterelnöki lemondó nyilatkozatot. Nagy Imre viszont a november 9-én a jugoszláv követségén összeült Intéző Bizottság döntése alapján azt írta Ranković miniszterelnök-helyettesnek: „Nem tudok egyetérteni azzal, és célszerűnek sem tartom, hogy esetleges nyilatkozatomat november 4. keltezéssel antedatáljam, mivel az egész ország és a világ előtt is köztudomású, hogy november 4-én rádióbeszédemben kijelentettem, hogy kormányom helyén marad. Ilyen előz-

⁵⁸ Uo. 231.

⁵⁹ Uo. 188.

⁶⁰ The Hungarian Revolution and the United Nations: Limitation of Parliamentary Diplomacy. Xerox University Microfilms. Ann Arbor, Michigan, 1975. 88–89, 237–238.

⁶¹ *Híányzó lapok 1956 történetéből*. I. m. 126.

⁶² Vjacseszlav SZEREDA–RAINER M. János (szerk.): *Döntés a Kreamben 1956. A szovjet pártelnökség vitái Magyarországról*. 56-os Intézet – Argumentum Kiadó, Budapest, 1996. 203–204.

⁶³ „Illegálisba vonulása előtt a rádión keresztül a szovjet csapatokkal szembeni ellenállásra szólította fel a magyar hadsereget.” *Magyar–jugoszláv kapcsolatok*. I. m. 176.

mények után egy ilyen november 4. kelettel antedatált nyilatkozat sem Magyarországon, sem a világ előtt hitelre nem talál. Annál kevésbé lehetséges egy ilyen nyilatkozat megtétele a részemről, mivel a Kádár-kormány csak november 7-én délután 2 órakor tette le az esküt és az alkotmány értelmében csak ettől az időponttól kezdhettem meg működését.”⁶⁴

Ugyanakkor tévedés azt hinni, hogy Kádár János nem vált e nélkül is legitim miniszterelnökké. November 7-én Dobi István a Népköztársaság Elnöki Tanácsának elnöke alkotmányos jogkörét a korszak laza módján értelmezve megvonta bizalmát a Nagy Imre-kormánytól és miniszterelnökké eskette Kádár Jánost.⁶⁵ Csakhogy ez az invázió jogi minősítése szempontjából már késő volt, hiszen az Elnöki Tanács 33. számú határozatát november 12-én hirdették ki a *Magyar Közlöny*ben. A visszadatált lemondásnak tehát a szovjet hadsereg november 4-i beavatkozásának minősítésén kívül nem volt jelentősége. A jugoszláv követségen töltött 17 nap nagy dilemmája a Nagy Imre-csoport számára nem szólt másról, mint a november 4-i beszéddel kihirdetett háború jogkövetkezményeinek, a szovjet felelősségnek a fenntartásáról. Azaz nem csak fáradtan, kialvatlanul vállalták a november 4-i szózat öt mondatát – az ígéretekkel és fenyegetésekkel szemben is kitartottak a háború deklarálásának szükségessége és módja mellett.

Nagy Imre és társai sorsára nézve döntő momentum volt, hogy még deportálva is kitartottak a Szovjetunió felelőssége, a háború november 4-i deklarálása mellett. Ettől fogva maguk is a lehető legeggyértelműbben, a Genfi Egyezményt megsértő megtorlás áldozataivá váltak.⁶⁶ Ráadásul az 1956. november 4-i szózat a sebesültek, hadifoglyok, polgári lakosság jogi védelmét akkor is éppen olyan mértékben látta volna el, ha a vizsgálati fogságban, bíróság előtt akár százszor elismerték volna, hogy a szovjetek tevékenysége kormányfelkérésre történt és békés volt. Bár ezt minden bizonnyal Biszku Béla, Rajnai Sándor, Szalay József, Lee Tibor és Vida Ferenc is tudta, a perben – ha torzultan is – hangsúlyt kapott a november 4-i beszéd. A vádló és a vele azonosuló bíró a november 4-i szózat mondatainak megfogalmazására helyezte a hang-

⁶⁴ MOL XX-5-h. V-150000/14. 10–51. 866/57.

⁶⁵ *Magyar Közlöny*, 1956. november 12.

⁶⁶ „Az előző cikkben említett súlyos jogsértésnek az alábbi tényállások egyikét vagy másikat kimerítő cselekmények tekintendők, ha azokat az Egyezmény által védett személyek vagy dolgok ellen követik el: törvénytelen elhurcolás vagy áthelyezés a törvénytelen visszatartás [...] vagy attól a jogától való megfosztása, hogy a jelen Egyezmény rendelkezéseinek megfelelő szabályos és pártatlan eljárás alapján ítéljenek felette...”. A polgári lakosság háború idején való védelmére vonatkozóan Genfben, 1949. augusztus 12-én kelt Egyezmény 147. cikk.

súlyt, megkerülve a hadiállapot tárgykörét, így a Vida Ferencre is jogi konzekvenciákkal bíró Genfi Egyezményeket. A szöveget fogalmazó személy firtatása nem Nagy Imre ellen irányult. Az ő felelősségét ugyanis – a statáriális eljárás körülményei között – a nyilvánosságra hozás, a szovjet agresszió jogi és nemzetközi politikai felelősségének a fenntartása alapozta meg. A nyilatkozat fogalmazása Donáth Ferencre nézve alátámasztotta a vádat azzal, hogy felhatalmazás és kormányzati funkció nélkül kormányfői deklarációt szerkesztett. A megfogalmazók közül nem vállalta a szerzősége sem Nagy Imre, sem Tildy Zoltán, akik hivataluknál fogva erre jogosultak.⁶⁷

A november 4-i beszédnek a perben és azt követően való kihasználása csupán annyit árul el, hogy a szózat jelentős volt az agresszió leplezésében és a megtorlás megfékezésében. A szovjet felelősséget, a háborús megszállással szemben a lakosság nemzetközi jogi védelmét a vádlottaknak nem volt tanácsos hangsúlyozni, még kevésbé állt ez az ügyész és a vád érdekében. Nagy Imre a per kezdetén utalt a nemzetközi érdeklődésre, de a nemzetközi jogi vonatkozásokról nem tett említést: „Tekintettel, hogy ennek a bűnpernek a jelentősége igen nagy, és a közvéleményt, nemcsak a hazai, de a nemzetközi közvéleményt is érdeklí, ennél fogva én nem tartom helyesnek és kifogásolom azt, hogy a Legfelső Bíróság Népbírói Tanácsa zárt tárgyaláson tárgyalja.”⁶⁸

A vád Nagy Imre vonatkozásában a semlegesség deklarációját, a Varsói Szerződés felmondását, a november 4-i deklarációt és a jugoszláv követéségi elutasító magatartást – mint államrend megdöntését – azért kapcsolhatta össze, mert a szocialista államrend és a Szovjetunió összefüggése megkérdőjelezhetetlen maradt, még a vádlottak részéről is – az indokolt taktikai megfontolások miatt. Egyedül Szilágyi József tette ezt meg a vádiratra reflektálva a Legfelsőbb Bíróság elnökéhez írt levelében. Nem volt felhozható, hogy két szocialista ország háborúba került egymással, még kevésbé oly módon, hogy a Szovjetunió volt az agresszor. Az sem, hogy a kétarcú szovjet diplomácia leplezte a katonai beavatkozást, így került a Varsói Szerződés felmondásának, majd a háború deklarációjának kényszerébe a kormány. Így érthetően nem hivatkoztak a vádlottak a Genfi Egyezmények nyújtotta jogukra sem, hogy emberiség elleni bün-

⁶⁷ Donáth Ferenc: „Énnekem csak egyetlen megjegyzésem van elnök úr! Itt egy nagy jelentőségű eseményről van szó. Egy nagy horderejű kormánynyilatkozat megtételéről. Az elsőrendű vádlott és Tildy Zoltán is azt állítja, hogy én, aki a kormánynak tagja nem voltam, elismerésük szerint soha semmilyen kérdésben véleményemet nem kérték ki, önhatalmúlag kormánynyilatkozatot kezdek írni.” MOL N. I. ts. XX-5-H.

⁶⁸ Uo.

tettet követ el az a bíró, aki „a művelt népek részéről elengedhetetlennek elismert igazságszolgáltatási biztosítékok” hiányában hoz ítéletet.

A népbíráknak az 1949-ben 59 állam részvételével Genfben elfogadott egyezmény értelmében nemcsak Nagy Imre és társai perében, hanem sok más perben is szembesülniük kellett a ténnyel, hogy maguk is – el nem évülő hatállyal – emberiség elleni bűncselekmények elkövetőivé válhatnak, és ezt számon is kérhetik rajtuk, ha egyszer megszűnik a szovjethatalom.

Mielőtt legyintenénk, vessük fel a kérdést: hány embert végeztek volna ki akkor, ha a hatályos jogba foglalt egyezmények nem fenyegették volna a bírókat is szankciókkal?

*

A szabadon választott országgyűlés az 1990. évi, az 1956. októberi forradalom és szabadságharc jelentőségéről szóló 28. törvénnyel deklarálta, hogy 1956-ban a forradalom mellett szabadságharc is folyt. Megismételte a törvényhozás ezt a deklarációt az 1991. évi 43. törvényben.

A Fővárosi Bíróság a salgótarjáni sortűzper jogi indoklásában állást foglalt, hogy 1956 eseményei háborús helyzetre, hadiállapotra jellemzőek, mind a nemzetközi, mind a belső fegyveres összeütközés ismérvei megvalósultak, így mindkét vonatkozásban a Genfi Egyezmények érvényesek. A Legfelsőbb Bíróság, mint e perben eljáró másodfokú szerv, leszögezte, hogy 1956. november 4-től november 15-ig a Magyar Népköztársaság és a Szovjetunió között a Genfi Egyezmények hatályába tartozó nemzetközi fegyveres összeütközés zajlott.

A jogi álláspont a november 4-vel kezdődő hadiállapot és a Genfi Egyezmény vonatkozásában egyértelmű – ám ennek tekintetbe vétele a történetzeti megközelítésből hiányzik. Pedig ez nem részkérdés.